

DE BOER, Minne Gerben. 'Prototype 1985'. Hoofdstuk 2 van *Woordstudies II*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 6. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2010. ISBN 978-90-6701-029-0. 23-56.

SAMENVATTING

Dit hoofdstuk is een persoonlijke visie op prototypensemantiek, gevolgd door een prototypische behandeling van de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*. Het algemene gedeelte maakt een scherp onderscheid tussen uitbreiding van een kernbetekenis, de polysemische relatie tussen deelbetekenissen en de hiërarchische verhouding tussen hyponiemen en hyperoniemen. Het formuleert ook de semantische regels tussen de deelbetekenissen van het woord *cassa* 'kist'. Voor *su* en *sopra* wordt uitgegaan van een basisbetekenis met vier kenmerken: ruimtelijke relatie, verticale as, superioriteit en contact. De overige betekenissen ontstaan door deze kenmerken te variëren.

RIASSUNTO

Questo capitolo costituisce una visione personale della semantica dei prototipi, seguita da un trattamento prototipico delle preposizioni italiane *su* e *sopra*. Nella parte generale si fa una distinzione netta tra l'estensione di un senso di base, la relazione polisemica tra i sensi e la relazione gerarchica tra iponimi e iperonimi. Inoltre si formulano le regole semantiche operanti tra i vari sensi della parola *cassa*. Per *su* e *sopra* si parte da un senso di base con quattro tratti: relazione spaziale, asse verticale, superiorità e contatto. Gli altri sensi nascono tramite variazione dei singoli tratti.

SUMMARY

This chapter is a personal view of Prototype Semantics, followed by a prototypical treatment of the Italian prepositions *su* and *sopra*. In the general part the author makes a strict distinction between the extension of a basic sense, the polysemic relation between the various senses and the hierarchic relation between hyponyms and hyperonyms. Semantic rules are formulated for the relation between the senses of the Italian word *cassa* 'chest or case'. For *su* and *sopra* a set of four features is proposed: spatial relation, vertical axis, superiority and contact, from which the other senses can be derived by varying the individual features.

KEY-WORDS

Prototype semantics, Italian prepositions, semantic rules, *su* and *sopra*

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies II* vormt het zesde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

2. PROTOTYPE 1985*

Inleiding over de prototypen-semantiek

Tijdens mijn lectuur van artikelen over semantiek kwam ik verschillende studies tegen die verklaarden dat ze een nieuwe aanpak ontwikkelden, die de naam Prototype Semantics droeg. Aangezien deze aanpak allerlei voorstellen doet over onderwerpen die mij relevant lijken, besloot ik de theoretische beweringen van de prototypen-semantiek aan een nader onderzoek te onderwerpen. Ik zal de problemen waar het om gaat toelichten met een concreet voorbeeld, namelijk het Italiaanse woord *cassa*,¹ waarvan de basisbetekenis behoort tot het domein van de containers,² een onderdomein van het domein der door de mens vervaardigde artifacten. Na de presentatie van de theoretische beschouwingen volgt een toepassing betreffende de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*.

In deze beschouwing wil ik mij graag onbevangen opstellen en noch voor de hele familie van prototype-semantische benaderingen, noch voor enig lid van deze familie partij kiezen. Ik wil alleen nagaan of de prototypen-semantiek mij van nut kan zijn, om zonder verlies aan precisie problemen op te lossen die de klassieke aanpak van de componentieële semantiek heeft laten liggen. Het hoeft geen betoog dat dit hoofdstuk gezien moet worden als een stuk werk in uitvoering.

Een voorbeeld dat in de literatuur veel geciteerd wordt is de relatie tussen het begrip pinguïn of kip aan de ene kant, en het begrip vogel aan de andere. Dit is een van de voorbeelden die behandeld werden door Rosch, die er psycholinguïstische spelletjes mee speelde. Kennelijk wijzen psychologische tests uit dat sommige soorten vogels zoals roodborstjes³ als typischer voorbeelden van de categorie 'vogel' beschouwd worden dan andere, zoals pinguïns en kippen. Het criterium voor deze beslissing is het aantal malen dat invullers van vragenlijsten een bepaalde vogel vermelden als een typische vertegenwoordiger van de categorie vogel.

Bezwaren tegen de aanpak van Rosch

Ik heb enkele problemen met dit soort studies, waarvan ik er drie wil noemen.

* Dit hoofdstuk is de uitwerking van een lezing gehouden op 28 maart 1985 in Trier tijdens een seminar van Ronald Langacker. Deze tekst is gebaseerd op een ongepubliceerde Engelse versie uit 1986. Zie voor het hier uitgewerkte voorbeeld van *cassa* mijn *Woordstudies I*, hoofdstuk 2.

¹ Zie ook *Woordstudies I*, hoofdstuk 2b voor dit voorbeeld.

² Ik gebruik in deze tekst de Engelse term, 'containers' als term voor het domein, aangezien het Nederlands geen equivalente term heeft.

³ Dat wil zeggen 'robin' voor de Amerikanen. Nederlanders zouden hier voor de mus kiezen.

1) Het gebruik van uitvoeringstaken (*performance tests*) als bewijsmateriaal. Zoals al wel vaker opgemerkt is heeft dit soort tests zijn eigen statistische wetmatigheden, los van het onderwerp dat getoetst wordt. Bovendien voert de formulering van de test zelf al het begrip prototypiciteit in. Zie bijvoorbeeld de instructie bij een van de taken (Rosch en Mervis, 1975: 588):

Think of dogs. You all have some notion of what a 'real dog', a 'doggy dog' is. To me a Retriever or a German Sheperd (sic!) is a very doggy dog while a Pekinese is a less doggy dog. 'Denk eens aan honden. U hebt allemaal wel een idee van wat een 'echte hond', een 'honderige hond' is'. Voor mij is een retriever of een Duitse herder een erg honderige hond, terwijl een Pekinees niet zo'n erg honderige hond is.'

Dit soort instructies suggereert niet alleen dat er 'honderige honden' bestaan, waardoor ze het antwoord 'voor mij is er geen prototype' bij voorbaat uitsluiten, maar het geeft ook door de keuze van de voorbeelden al een duidelijk idee van wat de vrager als typisch prototype-kenmerk beschouwt: 'kleinheid' wordt als antwoord niet ge waardeerd.

Mijn bezwaren in dit geval kunnen daarom samengevat worden in de volgende punten:

- a) Statistiek kan gebruikt worden als een indicatie dat er een interessante vraag gesteld kan worden, maar niet als antwoord op een (zelfverzonnen) vraag.
- b) Psycholinguïstische vragenlijsten suggereren hun eigen antwoorden.

Het gebruik van performance verschijnselen als bewijs in semantische problemen is in de literatuur over prototypen-semantiek heel gebruikelijk. Zie bijvoorbeeld het criterium van de frequentie, dat we stelselmatig tegenkomen in bijna alle discussies over de keuze van prototypes (bijvoorbeeld in Brugmans lijst van kenmerken, zie Brugman 1981). Frequentie van bepaalde woorden of bepaalde betekenissen van een woord is het gevolg van bepaalde eigenschappen van dat woord of van die betekenis, maar het is zelf geen eigenschap.

2) De keuze van de relevante kenmerken. Het feit dat kippen en pinguïns beschouwd worden als minder 'birdy' (wat de term lijkt te zijn) is kennelijk verbonden met het criterium 'heeft vleugels' of 'kan vliegen'. Als dat het voornaamste criterium is, dan scoren kippen en pinguïns inderdaad niet erg goed. Maar als we in plaats daarvan het bezit van een snavel kiezen, zijn ze net als andere vogels; je hoeft een kip maar aan te kijken om haar als vogel te herkennen.

3) Het derde probleem – en dat geldt ook voor de klassieke semantiek – is dat de relatie tussen bovengeordende en ondergeordende begrippen te mechanisch gezien wordt. Het is ook niet gezegd dat er altijd een bovengeordend begrip is. Verder kan het bovengeordende begrip systematisch gebruikt worden als aanvullend ondergeordend begrip. Zo gebruiken we het woord 'container' voor dat soort 'containers' waar we niet een specifiek container-woord voor hebben dat met succes gebruikt kan worden. Langacker geeft voor dit verschijnsel het voorbeeld NUT 'noot', dat is echter geen toevallige situatie, maar juist een normaal geval. Als ik een specifiek woord heb voor een bepaald hondenras, dan kan ik een bepaalde hond zowel 'jouw poedel' als

'jouw hond' noemen. Als ik geen specifiek woord heb kan ik alleen maar 'jouw hond' zeggen. Mensen die niet kunnen onderscheiden tussen iepen en beuken (dat is Putnams voorbeeld, zie Putnam 1975), en die dus in zekere zin niet beschikken over een bepaald woord voor die boom, kunnen niet zeggen 'het geld ligt onder de iep', maar moeten bijvoorbeeld zeggen 'het geld ligt onder de derde boom rechts'. Op die manier kunnen bovengeordende begrippen niet alleen gebruikt worden als termen om begrippen te categoriseren, maar ook als termen die verwijzen naar specifieke begrippen.

Om terug te keren naar ons voorbeeld *cassa*, de relatie tussen bovengeordende en ondergeordende begrippen heeft hier twee aspecten, afhankelijk van de plaats die we het in de taxonomische hiërarchie toekennen. Als we *cassa* beschouwen als het ondergeordende begrip, dan is het bovengeordende begrip *recipiente* 'container'. In de klassieke theorie betekent dat (zie Smith en Medin 1981) dat *recipiente* alle kenmerken van *cassa* heeft, behalve die welke dit laatste woord onderscheiden van zijn concurrenten. En zo postuleren we bijvoorbeeld een begrip dat aanduidt dat het bepaalde materialen bevat voor bepaalde doeleinden. Het is echter niet noodzakelijk dat iedere taal een naam heeft voor zo'n begrip. Het Italiaans en het Engels hebben er wel een (namelijk respectievelijk *recipiente* en *container*), maar het Nederlands of het Frans niet. Als we woordenboeken vergelijken zien we dat Italiaanse woordenboeken de neiging hebben om *recipiente* in hun definitie van *cassa* op te nemen, maar Franse niet: die hebben *boîte* of *coffre* in hun definitie van het equivalente woord *caisse*. Dat kan voortkomen uit een traditionele conventie bij het maken van woordenboeken, die per taalgebied kan verschillen, maar het kan ook betekenen dat de lexicalisering van het bovengeordende begrip in het Frans minder natuurlijk is. Zo kunnen we ons in dit voorbeeld een bovengeordend begrip voorstellen zonder lexicale uitdrukking.

Een andere mogelijkheid is dat er geen uniek bovengeordend begrip is. Een *cassa* behoort bijvoorbeeld niet alleen tot de *recipienti*, maar kan ook als meubel dienen, speciaal, maar niet uitsluitend, in afgeleide vormen, zoals *cassone* of *cassapanca*, wat '(als ornament dienende) klerenkist' betekent. Een manier om deze situatie tot uitdrukking te brengen zou kunnen zijn dat we een extra kenmerk 'meubilair' toevoegen, dat afhankelijk is van de aanwezigheid van *recipiente*. Maar de verzameling *recipienti* en de verzameling meubels overlappen elkaar niet. Als we het klassieke model zouden willen toepassen, dan zouden we de intersectie van beide verzamelingen als het bovengeordende begrip van *cassa* kunnen beschouwen en daarbinnen vervolgens *cassa* afzetten tegen *armadio* 'kast' en *valigia* 'koffer'. Mijn oplossing zou zijn het begrip bovengeordend begrip te laten schieten en de functie van elementen als *container* te beperken tot de rol van kenmerken.

Als we *cassa* beschouwen als het bovengeordende begrip, dan kunnen we een heleboel gespecialiseerde typen *cassa* onderscheiden. Als de naam van de beschreven voorwerpen formeel onafhankelijk is, bijvoorbeeld in het geval van *scrigno* 'juwelenkistje', dan is het niet nodig een hiërarchische relatie aan te nemen; iedere groepering van termen die we zouden willen maken kan gerechtvaardigd worden door het bezit

van gemeenschappelijke kenmerken, los van iedere hiërarchische relatie. Het ligt anders voor woorden of uitdrukkingen die *cassa* als bestanddeel hebben. Zolang *cassa* zijn eigen semantische waarde houdt (zoals in *cassa da imballaggio*, 'verpakkingskist' of *cassa di mele* 'kist appels'), kunnen we de aanvullingen (*da imballaggio* of *di mele*) als kontekstuele informatie beschouwen, die ertoe bijdraagt de extensie te bepalen van de kenmerken die in de definitie van *cassa* aanwezig zijn. Maar in andere gevallen, speciaal wanneer de combinatie gelexicaliseerd is; kan het nieuwe, complexe woord een onafhankelijke definitie krijgen en per conventie een nieuw prototype oproepen. Een voorbeeld hiervoor is *cassa da morto* 'doodskist', waar de afmetingen bepaald worden door de maten van het menselijk lichaam en de functie verandert in 'dient om te begraven'. Maar in deze gevallen geeft het afgeleide woord niet langer een speciaal exemplaar van het begrip aan dat door het basiswoord wordt opgeroepen, en zelfs als we de combinatie afkorten tot *cassa*, zullen we liever een nieuwe betekenis van *cassa* postuleren. En dit leidt ons tot de polysemie.

Polysemie

De derde relatie die van de andere twee⁴ zou moeten worden onderscheiden is de relatie tussen de betekenissen van hetzelfde woord, oftewel de polysemie.

Wat de begrippen in dit voorbeeld verenigt is het bestaan van een gemeenschappelijke naam. De relatie is daardoor zuiver taalkundig, terwijl in het eerdere geval het oordeel of iets tot een bovengeordend begrip hoort een relatie van classificeren van voorwerpen was, los van de namen die ze hebben. Dit soort creatief gebruik van een begrip is wel van dezelfde aard als de eerder besproken relatie, maar het is niet langer het creatieve gebruik van een individuele spreker, maar van de taalgemeenschap als een geheel. Bovendien ligt het resultaat vast en kan dat opnieuw gebruikt worden. Het equivalent van het prototype in deze relatie is de basis- of kernbetekenis. Maar de status daarvan is anders. Terwijl voor het creatieve gebruik in een spreesituatie het begrip altijd aanwezig moet zijn om het in een concreet geval te kunnen gebruiken, kan in polysemie de basisbetekenis in de loop van de geschiedenis verdwijnen. Aangezien de afgeleide betekenissen tegen die tijd in de taal vastgelegd zijn, kunnen ze overleven zonder de basis. Een voorbeeld hiervan is het Italiaanse *cassa* in de zin van de plaats waar het geld bewaard wordt. Hoewel de historische relatie met het begrip 'kist' evident is, hoeft die niet aanwezig te zijn, noch voor de taalgebruiker, die als hij dat wenst de basisbetekenis kan negeren, noch voor de taalgemeenschap, die de basisbetekenis kan verliezen zonder schade voor het afgeleide begrip. Dat is ook de reden waarom *cassa* in de afgeleide betekenissen door andere talen geleend kan worden zonder de basisbetekenis. In het Italiaans zelf kan deze betekenis nieuwe afgeleide betekenissen ontwikkelen, zoals 'plaats waar men kan betalen', of 'speciaal type bank', waarin het oorspronkelijke begrip 'kist' totaal verdwenen is.

⁴ Relatie tussen kernbetekenis en extensies en relatie tussen hyponiemen en hun hyperoniem.

De relatie tussen de betekenissen van een polyseem woord kan vergeleken worden met die tussen een basiswoord en een morfologisch afgeleid woord, dat wil zeggen er zijn bepaalde semantische regels die opereren tussen verschillende onafhankelijk gegeven begrippen, maar ze functioneren als redundantieregels en niet als creatieve regels. In andere termen, afgeleide betekenissen worden net als afgeleide lexicale items aangemunt door een taalgemeenschap en opgeslagen in haar collectieve geheugen. Daarom is het belangrijk de onderscheidingen te maken die hier gemaakt zijn.

De regels die de betekenissen bij elkaar houden

De verzameling van deelbetekenissen die geassocieerd worden met *cassa* (en die dus tezamen de betekenis van *cassa* vormen) bevat tenminste de volgende leden:

- 1) de eerder gedefinieerde basisbetekenis;
- 2) een container voor vloeistoffen en gassen;
- 3) een hol voorwerp bedoeld om iets te beschermen;
- 4) iedere container die dient om geld te bewaren;
- 5) de plaats waar geld bewaard wordt;
- 6) een instelling waarvan de functie is geld te bewaren;
- 7) het geld dat iemand tot zijn beschikking heeft (baar geld).

Aangezien alle betekenissen op de een of andere manier verbonden zijn met een of (meer) van de andere, is het lexicale item polyseem.⁵ In tegenstelling tot bepaalde structuralistische benaderingen (bijvoorbeeld die van Hilty 1971), is voor mij een gemeenschappelijke component tussen *alle* betekenissen geen vereiste. Van Jackendoff 1975 heb ik het begrip semantische regels overgenomen. Dit zijn zoveel mogelijk algemene beweringen over de mogelijke links tussen de betekenissen. Deze regels bevatten redundantie-beweringen die bestaande betekenissen van een bepaald lexical item met elkaar verbinden, maar wel de mogelijkheid van idiosyncratische ontwikkelingen openhouden. De semantische regels die in ons voorbeeld opereren zijn:

- 1) Generalisatie van een kenmerk. In betekenis 1 specificieert het kenmerk 'inhoud' vaste stoffen, in betekenis twee wordt dit uitgebreid tot elk soort concreet voorwerp. Zo kan *cassa* de betekenis van het Engelse 'tank' krijgen. Aangezien er veel woorden zijn voor vaten die vloeistoffen bevatten, meestal gekenmerkt door de speciale vorm van die vaten, vermoed ik dat de extensie van *cassa* oorspronkelijk gebaseerd was op een gelijkenis in vorm, maar om dit duidelijk te maken is er een historische studie nodig. Tegenwoordig is de betekenis gespecialiseerd voor speciale gebruiken, meestal in samenstellingen, zoals *cassa d'acqua* 'waterbak; en *cassa d'aria*. Het is deze specialisatie die mij aanleiding geeft om een nieuwe betekenis te postuleren in plaats van een creatieve extensie van de basisbetekenis.

⁵ Als er geen verband te leggen is spreken we van homonieme woorden.

2) Op de voorgrond plaatsen van een latent kenmerk. De functie in betekenis 3 is beschermen, in plaats van bevatten of vervoeren. Deze functie was aanwezig in gevallen van betekenis 1, maar ze was niet distinctief: het vervoeren van vaste stoffen houdt in dat men ze bij elkaar houdt en beschermt tegen ongevallen onderweg. Ik heb enig bewijs dat de beschermende functie oorspronkelijk onafhankelijk geweest kan zijn; bij het controleren van de gebruikssituaties van *cass(ett)a* bij Scheuermeier (1943),⁶ vond ik verschillende vermeldingen van beschermende planken (bijvoorbeeld voor olijven- of wijnpersen en op tweewielige karren) die niet samengevoegd zijn om een container te vormen (zie ook de soortgelijke relatie tussen het Engelse *board* en *cupboard*). Maar in het huidige Italiaans is er een direct verband van *container* tot beschermend element, dat zelfs het onderscheid tussen *cassa* en *scatola* kan neutraliseren. Vergelijk de samenstellingen *cassa toracica* (borstkas) tegenover *scatola cranica* (hersenpan), of de onzekerheid of de dozen die de elektrische bedrading beschermen *casse* of *scatole* zijn.

Indien mijn historisch vermoeden juist is hebben we hier een geval van reorganisatie rondom een nieuwe kernbetekenis, zoals beschreven is door Baldinger (1980).

De overgang van betekenis 1 naar betekenis 3 (dat wil zeggen van latente bescherming naar distinctieve bescherming) is geleidelijk, maar speciaal in de gevallen waar de weke delen van het menselijk lichaam beschermd worden, is betekenis 1 volkomen afwezig. Overigens gebruikt het Nederlands hier *kas(t)* en niet *kist*.

3) Specialisatie van een kenmerk. De inhoud, die in betekenis 1 niet gedefinieerd is, behalve dan dat ze vast moet zijn, wordt nu in betekenis 4 beperkt tot 'geld'. Het is gemakkelijk om zich de historische overgang van 1 naar 4 voor te stellen als een extensie van het oorspronkelijke prototype: dezelfde ontwikkeling heeft eerder plaatsgevonden voor het Latijnse *arca*. Maar de nieuwe betekenis kan beschouwd worden als distinct vanaf het ogenblik waarop: 1) de vorm van de container verandert; 2) het woord gebruikt wordt als de basis voor gespecialiseerde afgeleide woorden. Deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden: in de vorm is het onderscheid tussen *doos(je)* 'cassetta' en *lade* 'cassetto' geneutraliseerd,⁷ en het woord heeft afleidingen gevormd, zoals *cassiere*, dat geldbewaarder betekent (vergelijk *cassaio* 'kistenmaker'). Dezelfde betekenisontwikkeling is eerder in de tijd opgetreden voor het Latijnse *arcarius*.

4) Metonymie, of losse associatie. Deze semantische regel speelt een rol in de resterende drie betekenissen. In 5 is er een associatie tussen container en de plaats waar de container normaal bewaard wordt.⁸ In 6 is de associatie van de plaats waar de

⁶ Dit boek, *Bauernwerk*, geeft de historie van termen die te maken hebben met het boerenbedrijf, op grond van de gegevens van de taalAtlas AIS, waarvan Scheuermeier een van de enquêteurs was.

⁷ Het mannelijke *cassetto* moet van de vrouwelijke basis *cassa* afgeleid zijn, aangezien er geen woord **casso* bestaat.

⁸ Dezelfde associatie in het domein van de containers verklaart het Italiaanse *tinello* 'soort bijkeuken', afgeleid van de basis *tino* 'kuip'.

instelling zijn functie uitvoert tot de instelling zelf (De tegenovergestelde associatie, van instelling tot plaats waar zij gevestigd is, is onlangs bestudeerd door Pollmann 1985, met voorbeelden als *school* en *universiteit*; dezelfde ontwikkeling als bij het Italiaanse *cassa* heeft plaatsgevonden bij *banca*: ‘de tafel waarop de bankiers geld wisselden’ werd een bank als instelling; in het huidige Italiaans zijn *cassa* en *banca* concurrerende woorden voor het begrip financiële instelling). In 7 gaat de associatie van container naar inhoud: het begrip *kasgeld* is verbonden met een tamelijk concrete betekenis van *cassa*: het duidt geld aan dat fysiek aanwezig is in de een of andere container (onder meer portefeuilles en portemonnees), in tegenstelling tot geld in een *cassa* in betekenis 6.

Dit overzicht van de verschillende betekenissen van *cassa* is niet volledig. Ik heb het niet gehad over de betekenis die we vinden in *cassa di risonanza* (‘klankkast’) van muziekinstrumenten (wat verder leidt tot muziekinstrumenten zelf, zoals de *gran cassa* ‘grote trom’); hier hebben we een ontwikkeling van hetzij betekenis 2 of betekenis 3. Maar het algemene beeld zal nu wel duidelijk zijn: het bestaan van een familie van betekenissen, bijengehouden door een netwerk van semantische regels, is een ander verschijnsel dan het creatieve gebruik van het begrip dat bij een bepaalde betekenis hoort, ook al kan de vorming van nieuwe betekenissen historisch gezien gebaseerd worden op individuele extensies van het gebruik van bestaande betekenissen.

Nieuwe vragen

Ik zal nu de discussie van de vorige afdeling gebruiken voor het formuleren van een aantal vragen die volgens mij behandeld moeten worden in de ontwikkeling van de prototypen-semantiek:

1. De vervaging van de drie soorten relaties die in paragraaf 2 besproken zijn;
2. De relatie tussen namen en begrippen;
3. Is polysemie een voorbeeld van prototypen-semantiek?
4. Wat is de rol van de geïdealiseerde taalgebruiker?
5. Het contrastieve gezichtspunt;
6. De rol van individuele ervaring.

Vervaging van de relaties

De eerste kwestie is of het juist is binnen het kader van de prototypen-semantiek de drie typen relaties te onderscheiden die ik hierboven heb besproken. Een alternatief is een vorm van prototypen-semantiek die dit onderscheid principieel weigert. Een goed voorbeeld om dit probleem mee te illustreren is Wittgensteins voorbeeld van het spel. Uiteraard zijn de relaties die hij bespreekt (*Philosophische Untersuchungen*, 66) van de tweede soort: *spel* is het hyperoniem, bordspelen, kaartspelen, balspelen zijn hyponiemen, net als schaken, *Mühhfahren* (een Oostenrijks bordspel) en soortgelijke spelen. Het verschil tussen de twee verzamelingen hyponiemen is dat de eerste begrippen bevat waarvan de namen morfologisch verwant zijn aan het hyperoniem, terwijl de namen in de tweede verzameling formeel onafhankelijk zijn.

Maar de relatie tussen het spelbegrip en verschillende soorten spelen kan vergeleken worden met de relatie tussen een familie en de leden van die familie. We zouden kunnen zeggen dat er een familiegelekenis bestaat tussen de vijf broers Wittgenstein, maar dan hebben we het over individuen en niet over concepten. Bovendien zouden er talloze ongenoemde specifieke activiteiten kunnen zijn die spel genoemd zouden kunnen worden op grond van de een of andere definitie van 'spel', maar die niet de status van een begrip hebben gekregen. In dit geval treedt het hyperoniem in de plaats van een term op het hyponieme niveau, net zoals *container* voor die speciale containers die niet vervat zouden kunnen worden onder een bestaand containerbegrip. Ten slotte zouden al die spelen spel zonder toevoegsels genoemd kunnen worden (bijvoorbeeld in de zin *Het spel is uit*), dan hebben we een geval van polysemie. Als we het hebben over *De Spelen*, en daarmee de Olympische Spelen bedoelen, hebben we duidelijk een afgeleide betekenis, die potentieel dezelfde status zou kunnen krijgen als *cassa* hierboven (bijvoorbeeld een leenwoord zou kunnen worden in andere talen, en dergelijke).

Zijdelingse opmerking over Wittgenstein

Nu we het toch hebben over Wittgenstein, zou ik graag nog een punt op de agenda van de prototypen-semantiek willen zetten, namelijk de filologie van de passage van Wittgenstein. Voor zover ik weet, is er in taalkundige publicaties geen filologische discussie over wat Jackendoff (1983, 118) een passage noemt waarvan het citeren haast een cliché is. We weten niet wanneer deze passage geschreven is, wie aanwezig was toen ze voor het eerst besproken werd (Kubczak 1982 zegt: in de jaren dertig, en Max Black⁹ was onder het gehoor), of het toeval is dat het voorbeeld van het spel gebruikt is in Reichlings dissertatie van 1935 (pp. 338-340) en in Huizinga's *Homo ludens* uit 1938, of dat het een standaard-voorbeeld was in de semantiek van de jaren dertig, enzovoort. Wat de laatste vraag betreft lijkt het me mogelijk dat Karl Bühler de missing link is.

Een ander nog niet onderzocht probleem is dat van de continuïteit of discontinuïteit van de receptie van Wittgenstein in de taalkunde. Er is geen directe link tussen de recente belangstelling voor Wittgenstein onder semantici en de discussie over Wittgenstein in de jaren vijftig, zoals die gedocumenteerd is in de handboeken van Stephen Ullmann.

Naam en begrip

De tweede kwestie is die van de relatie tussen de naam en het overeenkomstige begrip of de overeenkomstige verzameling begrippen. Historisch gezien hebben we twee mogelijkheden: begrippen op zoek naar een naam, en namen op zoek naar een begrip.¹⁰ Een voorbeeld van de eerste situatie is de geschiedenis van spoorweg-

⁹ Max Black is de auteur van filosofische artikelen over taalkunde, onder meer over de metafoor.

¹⁰ Voor Italianisten zal het duidelijk zijn dat mijn formulering teruggrijpt op Pirandello's *Sei personaggi in cerca d'autore*.

termen: in ieder land was het begrip ‘spoorweg’ aanwezig op het moment dat de autoriteiten besloten om ze aan te leggen, maar aanvankelijk – althans in het geval van Italië, dat bestudeerd is door Peter (1989) – was er een groot aantal namen waaruit gekozen kon worden: de uiteindelijke naam *ferrovia* kwam pas na vele jaren op.

Een voorbeeld van de tweede situatie, namelijk namen op zoek naar een begrip, kan gemakkelijk gevonden worden in de historie van willekeurig welke wetenschap. We zouden de term prototypen-semantiek zelf kunnen nemen: we weten dat die bestaat en dat ze in semantische kringen populair is, maar we moeten nog vaststellen wat we er precies mee bedoelen.¹¹

Voor zover ik weet, echter, is het probleem van de relatie tussen namen en begrippen, dat in de Europese structurele semantiek vrij belangrijk is, in de prototypen-semantiek niet bestudeerd, misschien omdat invloedrijke mensen de neiging hebben om namen en begrippen aan elkaar gelijk te stellen, of liever om een direct verband te leggen tussen de naam (dat wil zeggen de formele, fonologische of grafische eenheid) en de verzameling voorwerpen die benoemd moeten worden, zonder de tussenkomst van een begrip. Dat lijkt op te gaan zowel voor Putnam als voor Rosch.

Polysemie

De derde kwestie is of we polysemie moeten behandelen als een speciaal geval van prototypen-semantiek. Uit de voorgaande discussie zal wel duidelijk zijn dat ik hierop negatief zou willen antwoorden. Maar de situatie is complexer. In de eerste plaats is de grens tussen het uitbreiden van een betekenis en de creatie van een nieuwe betekenis niet erg scherp. Ten tweede is iedere nieuwe betekenis als de extensie van een bestaande betekenis begonnen, dat wil zeggen als een beweging die zich verwijderd van het oorspronkelijke prototype. Pas nadat de nieuwe betekenis als zodanig erkenning heeft gevonden, kan hij socieerd worden met nieuwe prototypes (hetzij in de zin van ‘best examples’ of als abstracte representaties). In de derde plaats blijft de oude relatie tussen een begrip en zijn extensies bestaan in het geval van een relatie tussen oude en nieuwe betekenis (als een semantische regel die tussen beide begrippen opereert) zolang beide stabiel blijven, en misschien ook nog nadat ze veranderd zijn.

Een mogelijk voorbeeld van een nieuwe betekenis die van een oude afhankelijk is zelfs als deze uit de taal verdwenen is, vond ik toen ik een vergelijking maakte tussen het Italiaanse adjectief *dolce* en het Franse equivalent *doux*. Als we de scala van betekenissen van deze adjectieven bekijken zien we dat deze – ondanks verschillende discrepanties – in beide talen in grote lijnen gelijk is. Voor het Italiaans zou het gemakkelijker zijn om een basisbetekenis te postuleren van *dolce* ‘zoet’ in het domein van de smaak, waar het prototype de smaak van honing of van suiker is. Maar terwijl

¹¹ Een recent voorbeeld is de *i-pad*: er werd al maanden uitvoerig over dat instrument gesproken voordat bekend was wat voor soort apparaat het eigenlijk was (noot van 2010).

het gewoon is om te zeggen *questo caffè è troppo dolce* ‘deze koffie is te zoet’, lijkt het me dat dit in het Frans ongebruikelijk is: *ce café est trop doux* zou op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden, maar als equivalent van het Italiaanse zinnetje hebben we *ce café est trop sucré*.

Stel dat de vervanging van *doux* in zijn basisbetekenis door *sucré* voltooid is – wat zeker nu nog niet het geval is – dan zouden we nog altijd de hele reeks betekenissen kunnen verklaren door een abstracte basisbetekenis aan te nemen, die nooit in de taal gerealiseerd wordt, maar als input dient voor een reeks semantische regels. Met gebruikmaking van het formalisme van Halle 1973 zouden we met zo’n basisbetekenis het kenmerk [–Semantic Insertion] kunnen associëren.¹²

Het bestaan van abstracte betekenissen zou als argument gebruikt kunnen worden voor het onderscheid tussen semantische extensie-effecten en polysemie: semantische extensie veronderstelt het bestaan van een prototype van waaruit individuele gebruikssituaties uitgebreid kunnen worden.

Idealisering van de taalgebruiker

Het vierde probleem is het probleem van de geïdealiseerde taalgebruiker. Deze welbekende Chomskiaanse abstracte persoon is voor de semantiek door Fillmore (1979) weer tot leven gewekt onder het etiketje *Innocence*.

In de klassieke componentieële analyse is het gebruikelijk om de relevante kenmerken af te leiden van een beschouwing van alle lexicale items binnen een bepaald domein, ook al kennen individuele taalgebruikers niet al deze termen. Een merkwaardig geval van deze situatie en van het probleem dat het stelt kunnen we vinden in een voorbeeld van Alinei 1974, waarin hij hondengeluiden behandelt. Hij onderscheidt zestien lexicale items die in het Italiaans hondengeluiden benoemen, maar geeft toe dat hij zelf vóór dat onderzoek slechts een deelverzameling van deze termen kende, namelijk negen. Daarna gaat hij ze toch analyseren op basis van de semantiek van de hele verzameling.

Dat kunnen we natuurlijk doen als een oefening in descriptieve technieken, aannemend dat het lexicon van een taal een vaste verzameling items is met een vaste verzameling betekenissen. Maar een dergelijke exercitie heeft geen psychologische relevantie: uiteraard bouwen mensen hun kennis van woordbetekenissen op op grond van de woorden die ze kennen en niet op grond van woorden die ze eerst in het woordenboek moeten opzoeken. Men zou kunnen tegenwerpen dat de taak van woordsemantiek niet is om de kennis van afzonderlijke taalgebruikers te behandelen, maar om de taal als geheel te bestuderen. Maar dan wordt de vraag: is de taal een vaste instelling (zoals gesuggereerd wordt door het bestaan van woordenboeken) of is een taal open en kan hij voortdurend worden uitgebreid en gewijzigd. Ik preferer

¹² Halle laat zijn woordvormingsregels onbelemmerd opereren; het kenmerk [–SI] dient dan om de niet-bestaande vormen uit het lexicon uit te filteren.

deze laatste visie, maar dat betekent dat de semantiek woordenboeken met enig wantrouwen moet bejegenen, omdat ze prototypisch zijn voor het gesloten model.¹³

Contrastieve aspecten

Het vijfde probleem waarop ik al gezinspeeld heb toen ik het had over polysemie, is of ons beeld van de woordsemantiek verandert als we meer dan een taal bekijken. Om dit probleem op te lossen zouden we heel veel case studies nodig hebben, daarom beperk ik me er hier toe het probleem aan de orde te stellen.

Mijn favoriete voorbeeld is het werkwoord *cantare* 'zingen'. Als we *cantare* analyseren kunnen we verschillende betekenissen onderscheiden al naar de aard van het onderwerp van het werkwoord: mensen zingen, vogels zingen, en muziekinstrumenten, zoals violen, kunnen zingen. (Ook van maffiosi kan men zeggen dat ze soms *cantano*, dat wil zeggen *doorslaan*, maar dat is een metaforisch gebruik dat ik hier buiten beschouwing laat). Als we ook Germaanse talen meenemen dan moeten we het aandeel van de vogels beperken: hanen zingen niet, maar kraaien: iedere liefhebber van de Matthaëus-Passion heeft paraat *und alsbald krähete der Hahn*.

Het punt waar het me hier om gaat is het volgende. In alle talen die we beschouwen is zeker een prototype te vinden dat typische zangvogels betreft, zoals nachtegalen, maar het kan uitgebreid worden tot andere vogels waaraan je minder gauw denkt als het op zingen aankomt. In het Nederlands is het prototype voor 'kraaien' – in weerwil van de etymologie die aan een kraai doet denken – het geluid van hanen, en het kan uitgebreid worden tot baby's en dergelijke. Aangezien in het Italiaans en andere Romaanse talen hanen zingen, moeten we dit soort zingen dan zien als een uitbreiding van het prototypische zingen van nachtegalen of als een eigen prototype, en wat betekent dit wel voor het aantal te onderscheiden betekenissen?

Individuele ervaring

Dit punt is speciaal belangrijk voor tweede talen die men aanleert, want men wordt er tegelijk minder, maar aan de andere kant ook intenser mee geconfronteerd, zodat de eerste contacten met een woord veel meer dan in onze eerste taal de manier kunnen beïnvloeden waarin we het opslaan. Ik geef een persoonlijk voorbeeld dat ik tegenkwam tijdens een cursus over vertalen. Het Russische woord *krylco* is voor mij geassocieerd met de vertaling 'bordes' die we vinden in Russisch-Nederlandse woordenboeken. Deze vertaling roept voor mij het beeld op van de koninklijke familie die bijeenkomt ter gelegenheid van Koninginnedag. Maar in werkelijkheid heeft het woord een ruimer betekenis. Ozjegov's woordenboek definieert het als 'de ingang van een huis in de vorm van een extern element (*pristrojka*)¹⁴ met een overdekte vloer en treden of trappen' (mijn vertaling, MGdB). Maar toch, als ik bij Vojnovic, *Avonturen van soldaat Tsjonkin*, blz. 2, lees *kapitan sid'el' na krylce sjtaba*, komt

¹³ Zie voor een ander pleidooi voor een open lexicon Lepschy 2005.

¹⁴ *Pristrojka* zou letterlijk vertaald kunnen worden als 'aanbouwsel'.

de koninklijke familie iedere keer op hinderlijke wijze tussenbeide als ik probeer me de situatie voor te stellen.

Het is natuurlijk niet eenvoudig het begrip hoe dan ook weer te geven: de Italiaanse vertaling zegt *il capitano (era) seduto (sul) terrazzino d'ingresso del quartiere generale* 'de kapitein zat op het entreeterras van de generale staf'; de Nederlandse zegt: *de kapitein zat ... op de buitentrapp van de stafcompagnie*. We zien dat de Italiaanse vertaling zich concentreert op het ingangselement en op het balkon/terras,¹⁵ de Nederlandse vertaler op het externe element en het trappenelement. Het voorbeeld leent zich uitstekend voor een benadering gebaseerd op componentieële semantiek: er zijn vier componenten nodig om het begrip te definiëren. Maar het illustreert ook de relativisering die de prototypensemantiek kan aanbrengen: om een situatie te beschrijven kunnen we – wanneer er geen corresponderend woord bestaat – ons beperken tot slechts twee componenten, en de extensie van het begrip in de huidige situatie overlaten aan de verbeelding van de lezer. Dat lezers hun eigen associaties gebruiken bij de interpretatie van een passage is niets nieuws: iedere succesvolle communicatie berust op gedeelde kennis, die op zijn beurt verband houdt met een gemeenschappelijke culturele achtergrond.

Samenvatting van mijn kijk op de semantiek

Als taalkundige zou ik graag een duidelijk onderscheid willen maken tussen woorden en begrippen. Woorden zijn – zoals Saussure ons leerde – onlosmakelijke associaties van vorm en betekenis. Deze associatie wordt gemaakt in een specifieke taal, dat wil zeggen, ze maakt deel uit van een netwerk van verwante woorden, maar vormen kunnen de landgrenzen overschrijden en hun betekenissen of een deel daarvan meenemen, waarbij ze proberen geïntegreerd te raken in een ander netwerk. Individuen ontmoeten de taal die in hun taalgemeenschap wordt gesproken, wat betekent dat ze in hun omgeving een verzameling bestaande woorden tegenkomen, plus een aantal principes om hun gebruiksmogelijkheden uit te breiden en ze aan te passen aan iedere situatie waarmee ze geconfronteerd worden. (Hier laat ik buiten beschouwing hoeveel van deze principes aangeboren is). Een fraai beeld van hoe deze uitbreiding werkt kan men vinden in Bartsch 1984. De betekeniskant van een woord bestaat uit een verzameling deelbetekenissen, die onderling verbonden zijn via semantische regels, zoals specificatie, generalisatie, metaforen en metonymie, maar ook via meer idiosyncratische soorten relaties. De verzameling betekenissen plus de relaties ertussen vormen de microstructuur van een lexicaal item (ook lexem of woord genoemd).

De betekenissen van een woord zijn opgeslagen in de geest van individuele sprekers als begrippen, die een categorisering van hun ervaring vormen. Begripsvorming is tot op zekere hoogte onafhankelijk van taal; er zijn voortdurende begrippen,

¹⁵ *Terrazzino* is zo'n onvertaalbaar woord: het kan zowel voor terras als voor balkon gebruikt worden, dat wil zeggen dat het niet de tegenstelling tussen gelijkvloers en bij de bovenverdieping heeft, die wel een rol speelt in het Nederlandse *balkon*.

zowel in de zin van veralgemeende stukjes ervaring die opgeslagen zijn voordat de taal zich bij het kind begint te ontwikkelen, als in de zin van vaker voorkomende ervaringen in het latere leven die nog niet in woorden vevat zijn. Patronen herkennen is wezenlijk iets anders dan er taaluitdrukkingen voor te vinden, al kan taal wel helpen.

De semantiek houdt zich bezig met de bestudering van de manier waarop de begripskant van de taal geformuleerd kan worden. In de loop van de ontwikkeling van de lexicografie heeft deze discipline een metataal ontwikkeld die gebruikt wordt voor de definitie van woorden in termen van andere woorden. Definities zijn een van de manieren om een begrip in taal uit te drukken, en ze maken het mogelijk om erover te praten, maar ze zijn niet identiek aan begrippen. Begrippen zijn een soort holistische (gestaltische) eenheden, die in de geest van de spreker verschillende vormen kunnen aannemen. Definities, mentale beelden, motorische patronen en abstracte schema's zijn verschillende van deze vormen, die in de geest kunnen samengaan of elkaar kunnen vervangen. Prototypische theorieën staan vaak kritisch tegenover theorieën die met definities werken, vanwege de veronderstelde monopolistische status van definities. Componentiële theorieën zijn geneigd definities als hun basismateriaal te gebruiken en daar logische operaties op uit te voeren. Ik stel voor om definities te beschouwen als een bepaalde manier om begrippen weer te geven, die ons toestaat erover te spreken; voor zover die definities in componenten ontleed kunnen worden kunnen we de componenten gebruiken om begrippen onderling te vergelijken.

Aangezien begrippen een manier zijn om ervaring te classificeren, zijn ze abstracties van afzonderlijke ervaringsfeiten. Dat geldt tenminste voor de kern van onze begrippen, die in onze vroege jaren verworven wordt. Daarnaast worden er begrippen gecreëerd door verbale contexten, bijvoorbeeld in een formeel leerproces, en zo kunnen we nieuwe ervaringen opdoen. Hierin volg ik Jackendoff 1983. Begrippen die door ervaring gevormd zijn en begrippen die afkomstig zijn van expliciete instructies worden uiteindelijk met elkaar vermengd; het mengsel zal per taalgebruiker anders uitpakken. Ik heb er al op gewezen dat bij het aanleren van een tweede taal het aandeel van expliciet leren groter is.

Het waardevolste deel van de prototypensemantiek is voor mij de nadruk op het proces van extensie, waarin bestaande begrippen gebruikt worden om woorden te kunnen toepassen op nieuwe ervaringen. Als we ons bewust zijn van dit proces kunnen we kernbegrippen definiëren, die niet alle denkbare voorbeelden van de ervaring hoeven te dekken die onder het begrip vallen. Integendeel, ik zie discussies over de precieze psychologische manier waarop we begrippen opslaan als vanuit een linguïstisch standpunt tamelijk overbodig. Voor mij functioneert de microstructuur van een woord op dezelfde manier voor ieder woord, los van de aard van de concepten.

In dit opzicht beschouw ik Putnams bijdrage tot de semantiek als taalkundig gezien nogal beperkt. Om deze mening toe te lichten wil ik graag een kort commentaar geven op zijn voorbeeld van *goud*. Putnams voornaamste interesse is de

ontologische status van het begrip *goud*, dat wil zeggen de vraag of er iets in de wereld bestaat dat overeenkomt met het woord goud. Hiervoor heeft hij stabiliteit van de referentie nodig, die hij probeert te vinden via de inherente eigenschappen van het metaal in kwestie; overeenkomstig de principes van de huidige wetenschap worden die gereduceerd tot het atoomnummer, 79, en de grafische weergave Au. Deze kijk is niet nieuw; zoals Ullmann opmerkt, stelt Bloomfield het begrip *zout* gelijk aan de chemische formule NaCl. Taalgebruikers die de chemische samenstelling van het metaal goud niet kennen worden geacht geen volledige kennis van het begrip te hebben; ze moeten afgaan op de kennis van experts.

Vanuit taalkundig oogpunt is deze zienswijze absurd. Mensen leren het begrip goud door hun ervaring, zowel feitelijk (de handeling van het categoriseren) als taalkundig (de handeling van het benoemen). Voorzover scheikundige kennis deel uitmaakt van de huidige ervaring is de scheikundige formule een - betrekkelijk secundair – bestanddeel van de kennis die geassocieerd wordt met de naam goud. Die kennis is dus het begrip goud. Persoonlijk heb ik zo mijn twijfels of het atoomnummer wel zo wijd en zijd bekend is; het hoort eerder tot een vaktaal, een middel van communicatie voor een deelverzameling van de taalgebruikers, die bepaald wordt door hun professionele interesses.

Natuurlijk is de grens tussen algemene taal en vaktaal nogal vloeiend. Er is ook heel wat vaktaalkennis die niet uitgedrukt kan worden of althans niet uitgedrukt wordt in een bepaalde natuurlijke taal, maar alleen in getallen en formules. Het is waarschijnlijk dat het begrip goud zelf in een ver verwijderde tijd niet in de taal onderscheiden was; de formele overeenkomst tussen het Latijnse *aes* 'brons' en het Duitse *Eisen* verwijst naar een periode waarin brons en ijzer taalkundig niet onderscheiden werden en voor normale taalgebruikers misschien slechts één begrip vormden.¹⁶

De aanpak van Rosch en haar volgelingen, en van de psycholinguïstiek in het algemeen, heeft de neiging het categoriseren te overschatten. Een typische taak in deze context is uit te maken of tomaten groente of fruit zijn, een vraag die meer hoort tot het domein van televisiequizen en raadsels voor kinderen dan tot de eigenlijke taalkunde (zie mijn opmerkingen over de 'honderige' honden). De taalkundige vragen zijn of er een woord bestaat op het niveau van het hyperoniem, hoe dat gedefinieerd kan worden en in welke mate dit formeel gemotiveerd is. Het besluit over de tomaat is een typisch grensprobleem, dat voortvloeit uit de definitie van het begrip in plaats dat het die definitie bepaalt.

In het werkelijke taalgebruik (dat wil zeggen de saussuriaanse *parole*) probeert de spreker een bepaalde situatie of gebeurtenis mee te delen via taalelementen die van de context abstraheren. De hoorder voegt eraan toe – vanuit zijn of haar ervaring en via indicaties over de context – wat hij of zij nodig heeft om dezelfde

¹⁶ Ik weet niet of deze hypothese voor specialisten van de Indo-europese taalkunde houdbaar is; zo niet, dan kan deze opmerking beschouwd worden als een gedachtenexperiment omtrent de stabiliteit van metaalnamen.

situatie of gebeurtenis in zijn geest te herscheppen, of althans een situatie of gebeurtenis die er voldoende op lijkt om succesvolle communicatie te garanderen. Geschreven teksten bevatten veel van de benodigde kontekst in zichzelf (de rest werd geboden door filologische arbeid); daarom zijn citaten uit algemeen beschikbare teksten zo nuttig voor taalleerders en schrijvers van woordenboeken.

Toepassing op *su* en *sopra*

In de rest van dit hoofdstuk wil ik de voorafgaande discussie gebruiken voor een verhaal over het Italiaanse voorzetsel *su*, en in contrast hiermee *sopra* en combinaties met *sopra*. Mijn verhaal is gebaseerd op de voorbeelden die ik heb gevonden in een corpus bestaande uit *La Ciociara* van Moravia.¹⁷

In de eerste plaats wil ik een grondbetekenis van *su* vaststellen en een verzameling kenmerken kiezen, waarmee ik de typische voorbeelden van deze grondbetekenis kan definiëren. Ik neem aan dat die grondbetekenis ruimtelijk is en dat *su* behoort tot een verzameling voorzetsels die een kenmerk 'ruimtelijke relatie' met elkaar delen, dat we kunnen definiëren als 'gesitueerd met betrekking tot'. Hierbij wordt *gesitueerd* beschouwd als neutraal ten opzichte van het onderscheid tussen plaatsen en paden. De status van dit kenmerk lijkt op die van 'container' ten opzichte van *cassa*: het is het bovengeordende begrip, met dezelfde reserve die ik daar gemaakt heb: er hoeft niet per se een lexicaal item te zijn dat dit begrip tot uitdrukking brengt en voor afzonderlijke preposities geldt dat ze met meer of minder succes in dit veld passen, omdat het bovengeordende kenmerk niet voor alle voorzetsels even centraal is. Van het kenmerk 'ruimtelijke relaties' kunnen een aantal kenmerken afgeleid worden, die potentiële eigenschappen van ruimtelijke relaties vertegenwoordigen, zoals samenvallen (coïncidentie), nabijheid, oriëntatie, polariteit, enzovoort.

In afzonderlijke lexicale items wordt de definitie van de (deel)betekenissen bepaald door de waarden van deze kenmerken. Bij het vaststellen van de kenmerken en hun waarden zullen we ernaar streven de volgende algemene voorwaarden in acht te nemen, die bepalen wat er de taalkundige relevantie van is:

- 1) ze moeten voldoende algemeen zijn, dat wil zeggen terug te vinden zijn in andere begrippen binnen hetzelfde domein;
- 2) ze moeten echt distinctief zijn, dat wil zeggen hun aan- of afwezigheid kan twee of meer lexicale items binnen het gegeven domein van elkaar onderscheiden;
- 3) ze moeten vermeld worden in lexicale regels, dat wil zeggen in woordvormingsregels die gebruikt worden om afgeleide woorden te vormen of in semantische regels die nieuwe, afgeleide betekenissen vormen;
- 4) ze moeten uiteindelijk herleidbaar zijn tot taalonafhankelijke of universele semantische elementen.

¹⁷ Binnen de cognitieve linguïstiek zijn deze voorzetsels uitvoerig, ook in theoretische zin, behandeld door John Taylor (zie Taylor 1988). Ik kom op zijn beschrijving terug in de appendix van dit hoofdstuk.

Basisbetekenis van *su*

De verzameling kenmerken die noodzakelijk is voor de grondbetekenis van *su* telt vier leden:

- 1) 'ruimtelijke relatie'. Deze relatie bestaat tussen twee ruimtelijk definieerbare elementen, het element *x*, waarvan de plaats bepaald moet worden en het element *y*, waarvan de plaats bekend is.
- 2) 'verticale as', dat wil zeggen *x* moet geplaatst worden op een verticale as die door *y* gaat of van *y* uitgaat.
- 3) 'superioriteit', gedefinieerd als geplaatst op de positieve (= ongemarkeerde) pool van de genoemde as, die dus georiënteerd is.
- 4) 'contact', dat wil zeggen dat er geen ruimte is tussen (de onderkant van) *x* en (de bovenkant van) *y*.

Sommige beschrijvingen (bijvoorbeeld die van Herskovits)¹⁸ gebruiken 'ondersteuning', maar dit kenmerk kan afgeleid worden van de combinatie van verticale superioriteit en contact, als gevolg van de actie van de zwaartekracht. Het zou echter een latent kenmerk kunnen zijn, dat overblijft nadat de andere verloren zijn gegaan.¹⁹ Het aantal kenmerken is relatief klein vanwege het tamelijk abstracte karakter van het voorzetsel.

Voor deze grondbetekenis, die correspondeert met de grondbetekenis van het Nederlandse 'op' en het Engelse 'on', zouden we een hele batterij prototypische 'beste voorbeelden' kunnen geven (mensen die op stoelen zitten, lampen die op tafels staan, meisjes die op paarden rijden, enzovoorts), waartussen we moeilijk kunnen kiezen vanwege de uitgebreide ervaring die we hebben met elementaire ruimtelijke relaties. In plaats van te werken met 'beste voorbeelden', volg ik dus liever Herskovits door een abstracter geometrisch soort prototype aan te nemen, dat psychologisch correspondeert met de overtuiging dat individuele taalgebruikers vrij vroeg in hun taalervaring tot de bedoelde abstractie komen, op grond van talloze ruimtelijke ervaringen.²⁰

Betekenisuitbreidingen

De grondbetekenis kan op creatieve wijze uitgebreid worden, uiteindelijk tot marginale gevallen, die zich op de grens van een naburig begrip bevinden. Talen kunnen verschillen in hun beslissing omtrent deze marginale gevallen, net zoals ze in het geval van *cassa* verschillen in hun beslissing of een bepaald voorwerp nog tot het begrip *cassa* 'kist' behoort of al tot het begrip *scatola* 'doos'.²¹ In het geval van

¹⁸ Het artikel, niet het boek van Herskovits.

¹⁹ Een voorbeeld van een latent kenmerk is het kenmerk 'snelheid' voor *volare* 'vliegen'.

²⁰ Zo brak mijn kleinzoon Bram (1.3) een rond onderzettertje in tweeën onder het uitroepen van de kreet *maa* (voor *maan*), wat mij doet vermoeden dat hij een geometrische figuur herkende [noot van december 2009].

²¹ Het kenmerk dat de beide begrippen onderscheidt is 'materiaal': het prototype van *cassa* heeft 'hout', dat van *scatola* heeft 'karton'.

ruimtelijke relaties betreffen de uitbreidingen de aard van de relatie tussen verschillende soorten *x*-en en *y*-en. Deze uitbreiding kan meer dan één kenmerk betreffen.

In het eerste geval breiden we het kenmerk 'verticale as' uit tot minder typische gevallen. Dat kan gebeuren op twee manieren:

1a) De as blijft verticaal, maar gaat niet langer door *y*. In het Italiaans lijkt dat echter niet mogelijk te zijn, omdat daar in dat geval *sopra* gebruikt wordt.

1b) Een andere manier om het kenmerk uit te breiden is dat we 'verticaal' niet langer interpreteren als 'loodrecht op het aardoppervlak', maar als 'loodrecht op willekeurig welk oppervlak'. De bekende gevallen zijn vliegen op de muur of op het plafond. Misschien is in deze gevallen het kenmerk 'ondersteuning' meer prominent.²² In het Italiaans bestaat geen concurrerend woord, dat de potentiële uitbreidingen beperkt, zoals het Duitse *an*. Zelfs als er een concurrerend woord is kan de beslissing ten aanzien van bepaalde referent-types anders uitvallen, vergelijk Duits 'an der Wand' tegenover Nederlands 'op (*aan) de muur'. Maar beide hebben als Italiaanse tegenhanger *sulla parete*. Een ander geval van uitbreiding betreft het menselijk lichaam, niet alleen voor kleren die over elkaar gedragen worden, maar ook voor vlekken, stofjes, waterdruppels, en dergelijke.

Het tweede kenmerk dat uitgebreid kan worden is 'superioriteit', dat enige concurrentie veroorzaakt tussen *su* en *in*. Voorwerpen die in andere voorwerpen zitten worden niet gezien als losstaand van hun referentievoorwerp, maar maken er deel van uit. Het Italiaans kiest voor los zijn in een aantal welbekende gevallen, waar het Nederlands de tegenovergestelde beslissing neemt; het Engels volgt nu eens het Italiaans, dan weer het Nederlands:

(2a) *l'uccello è sull'albero* (Ned. 'in de boom'; Eng. *the bird is on the tree*)

(2b) *dormire su un letto scomodo* (Ned. 'in een ongemakkelijk bed', Eng. *to sleep in an uncomfortable bed*)

(2c) *leggere qualcosa sul giornale* (Ned. 'in de krant', Eng. *to read something in the paper*)

(2d) *salire sull'autobus* (Ned. 'in de bus stappen', Eng., *to get on the bus*)

Nog een ander kenmerk dat veranderd kan worden is het kenmerk 'contact'. In de volgende zin:

(3) *udiamo proprio sulle nostre teste un miagolio* 'we hoorden vlak boven ons hoofd een gemauw'

is het duidelijk dat er geen contact is tussen de kat en het hoofd van de sprekers. We kunnen dit soort voorbeelden op drie manieren verklaren:

De eerste manier is een grondbetekenis voor *su* aan te nemen waarin het kenmerk 'contact' niet van toepassing is en die daardoor slechts drie kenmerken bevat. Het gevolg van deze beslissing is dat ieder voorbeeld van deze betekenis vaag is, dat wil zeggen dat de zin geen expliciete informatie geeft over het al of niet

²² Bij nader inzien denk ik dat de kenmerken [+contact] en [relatieve grootte] meer van toepassing te zijn, vergelijk Taylor 1988.

aanwezig zijn van contact. In sommige gevallen zijn we niet in staat om te beslissen hoe we de zin moeten interpreteren, bijvoorbeeld in:

(4) *le api ronzavano sulle siepi* 'de bijen zoemden op/boven de heggen'

We hebben zeer expliciete informatie nodig over de gewoonten van de bijen om te kunnen uitmaken of ze op de heggen wandelen of erboven vliegen op het moment dat ze hun gezoem laten horen. In deze visie is het feit dat er in de meeste gevallen geen duidelijke oordelen mogelijk zijn het gevolg van het ontbreken van ondubbelzinnige kontekstuele informatie.

De tweede manier is dat we voor *su* een kenmerk [+contact] aannemen, dat in de uitbreiding van de grondbetekenis volkomen kan ontbreken. Zin (4) zou dan een overgang geval zijn.

De derde manier is dat we twee verschillende betekenissen voor *su* aannemen, de ene met het kenmerk [+contact], de andere met [-contact]. In die verklaring is zin (4) dubbelzinnig in dezelfde zin als *è partito con la cassa* dubbelzinnig is tussen 'hij is er met de kist vandoor' en 'hij is er met de kas vandoor'. Verderop zal ik een bewijs geven voor de juistheid van de derde verklaring.

Er is nog een andere dubbelzinnigheid, die we tegenkomen in gevallen als:

(5) *L'aereo vola sul treno* 'het vliegtuig vliegt boven de trein/over de trein heen'

In de eerste interpretatie hebben we verticaliteit en superioriteit zonder contact: de activiteit van het vliegtuig speelt zich af boven de trein; beide kunnen zich voortbewegen met dezelfde of verschillende snelheid en in dezelfde of verschillende richting, maar deze informatie wordt niet relevant geacht. De tweede interpretatie houdt een nieuw kenmerk in, namelijk het feit dat het vliegtuig een pad volgt dat de locatie van de trein kruist.

Een ander voorbeeld waarin het padkenmerk aanwezig is, is:

(6) *si passava la mano sulla fronte* 'ze streek met haar hand over haar voorhoofd'

Dit voorbeeld verschilt van het vorige doordat *su* niet alleen contact en superioriteit ten opzichte van een niet-horizontaal vlak uitdrukt, maar ook een pad dat van de ene kant van het voorhoofd naar de andere gaat. Dit pad is een nieuw kenmerk, dat niet aanwezig was in de grondbetekenis en niet gezien kan worden als een uitbreiding van een van de bestaande kenmerken. Alleen daarom al hebben we hier te maken met een afzonderlijke betekenis.

Er is nog een andere ruimtelijke betekenis van *su*, die we tegenkomen in het voorbeeld:

(7) *I barattoli si erano sparsi sul pavimento* 'de blikjes hadden zich over de vloer verspreid'
(waren alle kanten op gerold)

Het corresponderende voorzetsel in het Engels en het Nederlands is *over*, net als in het vorige geval. Het heeft het element beweging van het padkenmerk behouden, maar in wat Jackendoff (1983) de Extension mode noemt, waarbij gefocust wordt op de laatste fase van een veronderstelde beweging. Verder heeft het het kenmerk 'superioriteit' verloren (dat in deze betekenis niet uitgedrukt kan worden) daarentegen heeft het het kenmerk tweedimensionaliteit toegevoegd (verspreid in alle richtingen van een vlak). Het resultaat is het complex van kenmerken dat Gunter Radden (1981) *area* genoemd heeft.

Domeinveranderingen

Tot nu toe hebben we niets veranderd in ons eerste kenmerk, dat het domein vastlegde, namelijk 'ruimtelijke relatie'. Er zijn twee hoofdveranderingen van domein. Het eerste is verandering van plaats naar tijd, het tweede van plaats naar verbale communicatie.

De temporele betekenissen van *su* zijn het meest idiosyncratisch. Er zijn twee verschillende tijdbetekenissen: samenvallen en benadering, die respectievelijk aanwezig zijn in:

(8) *sul momento di partire* 'op het ogenblik van vertrek'

(9) *un uomo sui quarant'anni* 'een man van een jaar of veertig'

Er lijkt geen duidelijk verband te zijn met de verzameling ruimtelijke relaties die we eerder geïdentificeerd hebben, en evenmin is het duidelijk of de beide temporele betekenissen echt apart gehouden moeten worden, of eerder gezien kunnen worden als uitbreidingen van elkaar. Zoals Niculescu (1960) heeft uitgelegd, hebben de betekenissen historisch gezien twee verschillende bronnen, waarvan de ene het Latijnse *super* voortzet, de andere *supra*. Dat zijn twee aparte Latijnse voorzetsels, die in het Italiaans samengeklapt zijn. Synchroon worden we geconfronteerd met een onomasiologisch probleem, namelijk de verbluffende mate van synonymie voor uitdrukkingen die benadering in de tijd aanduiden.

Een duidelijker geval van een afgeleide betekenis vinden we in het domein van de verbale communicatie, met als voorbeeld:

(10) *parlare su un argomento preferito* 'over een lievelingsonderwerp praten'

Radden ziet dat als een uitbreiding van zijn begrip *area*. Daar kan hij wel gelijk in hebben, mits we uitbreiding in dit geval als een afgeleide betekenis interpreteren. Aangezien het domein veranderd is kunnen we deze betekenis op geen enkele manier zien als de uitbreiding (extensie) van een bestaand prototype. Als we dit verband accepteren, zien we dat niet alleen het Nederlands (dat zowel voor de ruimtelijke als voor de communicatieve *area*-betekenis *over* gebruikt) maar ook het Italiaans (dat in beide gevallen *su* gebruikt) taalkundig bewijsmateriaal levert voor

de conceptuele relatie tussen de beide betekenissen, terwijl in het Engels (dat *on* gebruikt)²³ dit verband niet gelegd kan worden.

Su als bijwoord

Naast het gebruik van *su* als voorzetsel is er ook een bijwoordelijk gebruik. De betekenis van dit *su* kan gekenmerkt worden door de volgende elementen:

- 1) het is ruimtelijk;
- 2) het ligt op de verticale as, altijd met betrekking tot het aardoppervlak en vaak met verplaatsing van de as van *y* naar een ander punt van uitgang;
- 3) het vertegenwoordigt de positieve pool (de negatieve is in dit geval *giù*, dat alleen maar adverbiaal gebruikt kan worden);
- 4) het drukt geen contact uit;
- 5) het is altijd deiktisch, dat wil zeggen de superioriteit wordt bepaald vanuit een punt van uitgang dat de spreker, de toehoorder of beiden insluit.

Het kan niet gecombineerd worden met een anaforisch partikel zoals *ci* 'er'. Dus we kunnen zeggen:

(11) *metti la valigia su* 'zet de koffer bovenop (het rek)'

maar niet in dezelfde betekenis:

(12) **mettici la valigia su* 'zet de koffer er bovenop'

Bij 'niet-contact' is het enige kenmerk dat het bijwoordelijke *su* onderscheidt van het voorzetsel *su* het kenmerk 'deiktisch'. Dit is voorspelbaar vanuit de syntaxis, en zo is het duidelijk dat we de beide betekenissen met elkaar in verband kunnen brengen. Dit verband levert een positief bewijs op voor het bestaan van een afzonderlijke niet-contact betekenis, met andere woorden we zijn gedwongen om de derde verklaring te kiezen, die we hierboven hebben overwogen.

Het voorzetsel *sopra*

Het Italiaanse voorzetsel *sopra* heeft globaal dezelfde scala van betekenissen als *su*, maar het is minder frequent. Wat dit betekent voor onze beschrijving zal in een volgende paragraaf besproken worden, maar ik zal eerst een gedetailleerd overzicht geven van de scala van mogelijke betekenissen, gebaseerd op aan corpus van 152 voorbeelden. Dit verslag zal gemaakt worden op grond van mijn intuïties over de vertaling van de voorbeelden in het Nederlands, met andere woorden er zal een hoofdingeling zijn in gevallen die corresponderen met BOVEN, OP en OVER.

²³ Zie ook *about* (uitbreiding van een ander beeld).

Betekeningen van *sopra* waarin geen contact aanwezig is

Sopra heeft een hele scala van betekenissen die het kenmerk [-contact] bevatten. In mijn corpus vertegenwoordigen ze de helft van de voorbeelden. Ik verdeel ze in zes typen.

- 1) Het referentievoorwerp is de grond, met inbegrip van de personen en voorwerpen die zich op de grond bevinden. Typische voorbeelden van de gesitueerde voorwerpen zijn de zon, de wolken, vogels en vliegtuigen.
- 2) Beide voorwerpen bevinden zich in dezelfde context, bijvoorbeeld een kamer of een muur, en zijn gesitueerd ten opzichte van elkaar. Typische voorbeelden: een schilderij boven een meubelstuk, de lamp boven de tafel, een raam boven de deur.
- 3) In plaats van twee voorwerpen hebben we twee personen, van wie de een zich over de ander buigt.²⁴
- 4) De verticale as verplaatst zich van de as die door het referentievoorwerp gaat naar een as die daaraan evenwijdig loopt (Herskovits spreekt van 'projection of both objects on a vertical plane'). Het resultaat is dat het te situeren voorwerp hoger gelegen is dan het referentieobject:

(13) Il monte è sopra il fiume 'de berg ligt boven de rivier' ('the mountain is above the river').

Er is een overgangssituatie waarin het te situeren voorwerp oprijst boven een massa van (levende of levenloze) referentievoorwerpen, bijvoorbeeld:

(14) FL 99.2 (il) profilo dei monti sospeso sopra la nebbia luminosa 'het profiel van de bergen dat boven de glinsterende mist hangt'

(15) Ga 147.7 I suoi tratti virili emergevano al di sopra delle spalle candide 'Zijn mannelijke gelaatstrekken staken boven hun blanke schouders uit'

5) In sommige gevallen is er een polaire tegenstelling tussen *sopra* en *sotto*. Het typische geval is een huis met twee verdiepingen. Voorbeeld:

(16) Cio 6.10 un quartierino sopra il negozio 'een flatje boven de winkel'

In deze gevallen vinden we vaak de adverbiale versie voorafgegaan door *di*, bijvoorbeeld in:

(17) lui abita (di) sopra 'hij woont boven'

Vergelijk ook de uitdrukkingen *il piano di sopra* 'de bovenverdieping' of *la finestra di sopra* 'het bovenste raam'

²⁴ Hier gebruik ik 'over', maar we hebben ook statische voorbeelden, zoals SNR 75.19 La sentinella è china sopra di lui 'de schildwacht staat boven hem gebogen', waar het Nederlands *boven* kan gebruiken naast *over*.

Er zijn andere gevallen van een binaire tegenstelling (*boven* tegenover *beneden*), bijvoorbeeld:

(18) SRN 161.1 le palpebre di sopra 'de bovenste oogleden'

De combinatie *di sopra* is dan equivalent met het adjectief *superiore*.

6) Een laatste gebruikssituatie betreft kledingstukken of lichaamsdelen. Typische voorbeelden van die gebruikssituatie zijn:

(19) i baffi sopra le labbra 'zijn snor boven zijn lippen'

(20) lo scialle sopra la camicetta 'de sjaal boven haar blouse'

Hier verliest het kenmerk [\pm contact] zijn waarde; het belangrijkste kenmerk is [hoger] als het menselijk lichaam opgericht is: talen die het kenmerk contact met lexicale middelen onderscheiden interpreteren dit type als [-contact] (dat wil zeggen 'boven', niet 'op').

Veranderingen van domein

Van het ruimtelijke gebruik van [-contact] kunnen we een aantal andere betekenissen afleiden. In die gevallen opereert er een semantische regel die het kenmerk 'hoger' overbrengt naar een ander domein dan het ruimtelijke. In mijn corpus vond ik drie afgeleide domeinen:

1) Het domein van de toonhoogte (zie Jackendoff 1976 voor deze uitbreiding). Voorbeeld:²⁵

(21) Ga 72.30 al di sopra delle loro file, trasvolavano le note di un inno 'boven de rijen stegen de noten van een hymne uit'

2) Het domein van sociale klassen. Voorbeeld:

(22) Ga 116.31 (i) timori di chi è capitato in un ambiente al di sopra delle proprie abitudini 'de angst dat men terechtgekomen is in een milieu boven zijn normale gewoonten (= leefwijze)'

3) Het domein van geschreven teksten. Voorbeeld:

(23) Cio 165.10 un altro fatterello che conferma quanto ho scritto sopra 'nog een incident, dat bevestigt wat ik hierboven gezegd heb'

²⁵ Bij nader inzien is dit geen goed voorbeeld, want hier worden de noten gezien als een soort wolk boven de rijen. Een beter voorbeeld vond ik in Google : *mia madre canta sempre una quinta sopra* 'mijn moeder zingt altijd een kwint hoger' (Noot van 10 april 2009).

Betekeningen van *sopra* die wel contact inhouden

Hiernaast wordt *sopra* vaak gebruikt voor betekenissen die het kenmerk [+contact] bevatten. Ik onderscheid hierbij vijf hoofdtypen:

1) In het eerste type hebben we twee voorwerpen die zodanig in contact zijn dat het te situeren voorwerp ondersteund wordt door het referentievoorwerp. We zagen dat dit type de basisbetekenis van *su* is. De typische gevallen zijn:

a) Een levenloos voorwerp ondersteund door een ander voorwerp. Voorbeelden:

(24) *la scatola sopra il banco* 'de doos op de toonbank'

(25) *i vasi sopra il davanzale della finestra* 'de bloempotten op de vensterbank'

b) Een persoon wordt ondersteund door een voorwerp. Voorbeeld:

(26) *stavo seduto sopra un muricciuolo* 'ik zat op een muurtje'

c) Een persoon ondersteund door een andere persoon:

(27) *SNR 103.18 s'accavallavano gli uni sopra gli altri* 'ze leunden op elkaar'

d) een lichaamsdeel op een voorwerp:

(28) *FL 125.1 coi libri sulle ginocchia e le mani poggiate sopra* 'met hun boeken op hun knieën en hun handen daarop geleund'

De scala van gevallen kan uitgebreid worden al naar de ontologische categorieën die de positie van *x* en *y* innemen.

2) Zoals we eerder zagen met betrekking tot *su*, worden geschreven teksten op een oppervlak vaak gezien als een situatie van hoger liggen. Ik heb een paar gevallen van *sopra* gevonden van dit gebruik:

(29) *Ga 35.43 i biglietti di visita con Duca di Querceta sopra* 'de visitekaartjes met daarop geschreven Duca di Querceta'

(30) *Cio 316.5 le solite porcherie che dipingono i soldati sopra muri* 'de gewone smerige teksten die soldaten op muren kladden'

Deze gevallen behoren niet tot de meest typische want ze bevatten een extra kenmerk. In het eerste voorbeeld hebben we de adverbiale gebruiksmogelijkheden met anaforische waarde (*erop*); het tweede geval is dynamisch in plaats van statisch. Maar beide gevallen kunnen van het statisch gebruik afgeleid worden via zeer algemene regels.

3) Het referentieobject is het eindpunt van een pad, dat aangeduid wordt door een werkwoord dat de betekenis 'vallen' of een variant daarvan heeft. Er zijn weinig gevallen van *sopra*, maar ik vond het volgende:

31) SNR 126.13 piscia sopra i formicai 'hij pist op de mierenhopen'

4) Abstraherend van het vorige gebruik:

Hier breekt de tekst af. Welke twee gevallen ik nog had willen onderscheiden zal wel voor altijd een mysterie blijven.

Appendix: Over Taylor 1988²⁶

In mijn stuk *Prototype 1985* heb ik de prototype-benadering geïllustreerd aan de hand van de Italiaanse voorzetsels *su* en *sopra*. Deze illustratie hield op bij de bijdrage van John Taylor, die ik toen kende via de versie gepubliceerd in de LAUT papers. In dit stuk wil ik nader ingaan op Taylor's benadering. Ik zal me nu richten op de definitieve versie in de bundel van Rudzka-Ostyn 1988.

Taylor's artikel is contrastief van aard; het isoleert een semantisch domein, dat hij definieert als een 'relation of higher location of one element with respect to another'. In mijn termen is dat superioriteit. In dat domein bevinden zich de Engelse voorzetsels *on*, *over* en *above* en de Italiaanse voorzetsels *su*, *sopra* en *al di sopra*. Taylor's uitgangshypothese is dat de gedeeltelijke overlapping tussen de gebruikssituaties van deze voorzetsels berust op een verschil in systematische categorisatie van ruimtelijke relaties. Voorzetsels worden gebruikt in een zeer groot aantal verschillende contexten (*a very great range of different contexts*) en in een groot aantal verschillende betekenissen (*a variety of different senses*). Dit laatste is polysemie, waarvan wordt aangenomen dat die taalspecifiek is. Taylor stelt dat er een verband is tussen frequentie en de mate van polysemie: frequente woorden hebben meer betekenissen dan minder frequente. Dat is de reden waarom voorzetsels zo'n dankbaar studieobject zijn.

Taylor polemiseert tegen de hypothese van een *core sense* (in de zin van een Jakobsoniaanse *Gesamtbedeutung*), bestaande uit enkele kenmerken die voor alle gebruikssituaties zouden gelden.²⁷ Voor het Engelse *over* zou zo'n kernbetekenis kunnen bestaan uit de kenmerken ([+verticaliteit] [-contact]), of in de formulering van Bennett 1975: *locative superiority*.²⁸ Er zijn twee argumenten om die kernbetekenis te bestrijden: 1) het feit dat sommige voorbeelden strijdig zijn met de kernbetekenis, bijvoorbeeld *He lives over the river* en 2) dat de definitie evengoed van toepassing is op andere voorzetsels, bijvoorbeeld *above*, waardoor het niet mogelijk is het contrast tussen twee voorzetsels vast te leggen in een oppositie tussen twee kernbetekenissen.

Het alternatieve model gaat uit van een centrale of prototypische betekenis, waarvan de volledige set kenmerken wordt gegeven en niet alleen de bovengenoemde twee. Van deze prototypische betekenis kunnen andere, nauw verbonden betekenissen afgeleid worden via wijzigingen in de kenmerksamenstelling. Als voorbeelden van zulke wijzigingen worden genoemd: het verwijderen

²⁶ Deze appendix is van mei 2010.

²⁷ Ik gebruik kernbetekenis en centrale betekenis als synoniemen, uiteraard als uitgangspunt van een netwerk; het idee van een *Gesamtbedeutung* had ik lang verworpen (zie mijn stuk over *cassa*, *Woordstudies 1*). De behoefte om steeds weer te willen bewijzen dat de structuralisten ongelijk hebben (ook weer in Taylor 2002, ch. 13) zal wel voortkomen uit de didactische praktijk van docenten die regelmatig inleidingscolleges Cognitieve Semantiek geven.

²⁸ Taylor zal ook wel [+superioriteit] bedoelen; anders zou *under/below* er ook onder vallen.

van een essentieel kenmerk, het opwaarderen van een facultatief kenmerk en het toevoegen van een extra kenmerk. Iedere nieuwe betekenis die aldus gevormd wordt kan weer uitgangspunt worden voor een verdere ontwikkeling, waardoor een keten van betekenissen (*chain of senses*) ontstaat. Een gelijke keten wordt gepresenteerd in Taylors *Figure 1*, waar een netwerk van betekenissen van Lakoff 1982 wordt overgenomen. Dit is een keurig netwerk in de wiskundige zin van het woord, dat in Lakoffs geval overigens niet één, maar twee centrale betekenissen heeft.

In contrastieve studies kunnen de verschillen tussen twee talen te maken hebben met de aard van de centrale betekenis(sen) of met aard en omvang van de processen die hiervan nieuwe betekenissen afleiden.²⁹ We moeten onderscheiden tussen *language specific construals of certain conceived states of affairs* en *conceptualisation processes* die universeel geacht worden. De manieren waarop naar bepaalde situaties gekeken worden kunnen per taal verschillen, maar de systematisering van de betekenissen verloopt via universele regels. Wat Taylor verstaat onder 'construal of states of affairs' blijkt uit een voorbeeld dat hij noemt: in het Engels zijn *in the field* en *on the field* twee 'construals of the same state of affairs' (twee manieren om dezelfde situatie te zien), maar de regels die de betekenis weergeven (respectievelijk insluiting (*enclosure*) binnen een vlak en verticale relatie ten opzichte van een vlak) passen binnen een universele set kenmerken van ruimtelijke relaties.

Taylor geeft vervolgens een lijst van potentiële kenmerken van ruimtelijke relaties. Een ruimtelijke relatie wordt gedefinieerd als het situeren (*locate*) van een entiteit (TR) ten opzichte een andere entiteit (LM) binnen een driedimensionele ruimte (TR staat voor *trajectory*, de entiteit die gesitueerd moet worden en LM voor *landmark*, de entiteit waartegenover TR gesitueerd moet worden. De termen zijn van Langacker).³⁰ De ruimtelijke relaties worden ingedeeld in zes typen. Daarnaast veronderstelt Taylor dat er taalspecifieke kenmerken kunnen optreden. De lijst bevat:³¹

- 1) De aard van LM, volgens verschillende criteria waarvan worden genoemd: vorm, dimensionaliteit en soliditeit (*shape, dimensionality and texture*), en de begrenzing of onbegrensdeheid (*enclosure or unboundedness*) van een oppervlak.
- 2) De aard van TR ten opzichte van LM, waarbij het vooral om de relatieve omvang gaat.
- 3) Contact tussen TR en LM.

²⁹ Deze verschillen zouden dus weergegeven kunnen worden in Lakoff-achtige netwerkfiguren.

³⁰ Ik zal TR en LM uitsluitend als symbolen gebruiken, niet als woorden. Ik vind het namelijk een ongelukkige terminologie (een *trajectory* kan statisch zijn, ondanks de etymologie die op beweging duidt; bovendien moet de term *trajectory* onderscheiden worden van *trajectory*, een term die wel op een pad duidt). De betreffende symbolen zijn in de literatuur helaas algemeen gangbaar geworden.

³¹ Deze lijst kan mooi vergeleken worden met die van Herskovits in dezelfde bundel (Herskovits 1988: 283).

4) Oriëntatie van TR en LM, en wel *in the horizontal plane of LM*. Als ik Taylor goed begrijp bedoelt hij hiermee de vraag of een verticale richting bepaald wordt vanuit of van buiten een begrensd vlak. Ook vragen als partiële tegenover totale omsluiting, en tussenplaatsing (*interlocation*) horen hierbij.

5) Statische tegenover dynamische relatie. Dit onderscheid wordt gedefinieerd in termen van tijd; een relatie die geldt op een tijdstip tegenover een relatie die zich afspeelt in een tijdsduur (*stretch of time*). In het traject (*trajectory*) dat dan afgelegd wordt kunnen we onze aandacht meer richten op het beginpunt van het traject (*Source*), het eindpunt van het traject (*Goal*) of op het pad zelf (*Path*). De paden kunnen nog nader onderverdeeld worden, volgens het criterium geheel of gedeeltelijk en volgens het criterium van de vorm (bijvoorbeeld cirkelvorming, rechtlijnig of boogvormig).

6) De rol van de waarnemer. Hierbij kan de waarnemer het punt van uitgang zijn (*strictly deictic orientation*), de perceptief opvallende (*perceptually prominent*) elementen kunnen van belang zijn (bijvoorbeeld *voor* en *achter* bij een auto), of TR en LM kunnen zich in een rechte lijn bevinden ten opzichte van de waarnemer.

Het middenstuk van Taylors artikel bespreekt de contrastieve gegevens. Hij gaat uit van de volgende acht voorbeelden voor het Engelse *on*, met hun Italiaanse tegenhangers:

a	The book is on the table	Il libro sta sul tavolo
b	The picture hangs on the wall	Il quadro sta sulla parete
c	There is a fly on the ceiling	C'è una mosca sul soffitto
d	Don't write on the wall	Non scrivere sul muro
e	Sign your name on the dotted line	Metta la firma sulla linea punteggiata
f	There's a snail on the bottom of the bucket	C'è una lumaca sul fondo del secchio
g	He put shoes on his feet	Si è messo le scarpe sui piedi
h	She has a ring on her finger	Porta un anello *sul dito/al dito

De contrastieve aanpak van Taylor gaat uit van door hemzelf vertaalde zinnestjes (en niet van geattesteerde voorbeelden uit een corpus, zoals in mijn aanpak). Dat betekent dat we eigenlijk een analyse maken van het Engels en ons vervolgens afvragen in hoeverre die analyse ook opgaat voor het Italiaans (de identiteit van *on* en *su* zit dus meteen al ingebakken in de aanpak). Terwijl we kunnen aannemen dat de Engelse voorbeelden gecheckt zijn via de introspectie van de auteur zijn de vertalingen sterk afhankelijk van de kennis die deze heeft van het Italiaans. Deze kennis kunnen we meteen al relativeren door de gegeven zinnestjes, die aanleiding geven tot de volgende kritische opmerkingen.

1) De klakkeloze vertaling van *is* door *sta* is dubieus; het lijkt of Taylor het hier over het Spaans heeft. Google³² geeft 610 attestaties van *il libro sta sul tavolo* tegen 56.300 van *il libro è sul tavolo*.

³² Alle opgaven van Google berusten op een zoekactie op 1 januari 2010.

2) *Il quadro sulla parete* heeft 1210 attestaties tegen 11.100 voor *il quadro alla parete*. *Hangs* kan beter vertaald worden met *è appeso*.³³

3) De gangbare uitdrukking is *firmare sulla linea tratteggiata* (met de infinitiefvorm en een voorkeur voor *tratteggiata* boven *punteggiata*)

4) Er is geen enkel Google-voorbeeld van de gegeven vertaling van *He put shoes on his feet*; die voeten lijken voor het Italiaans een overbodige toevoeging te zijn. Als we het werkwoord weglaten geeft Google 534 attestaties voor *le scarpe sui piedi* en 21.700 voor *le scarpe ai piedi*.

Dit resultaat werpt twijfel op ten aanzien van Taylor's methodologie. Verder toont het aan dat het voorzetsel *a* niet alleen in type *h* optreedt, maar als voorkeur ook in de types *b* en *g*. Maar deze verschillen zijn niet wezenlijk voor de analyse.

De analyse gaat als volgt:

Het enige kenmerk zijn hier vier facultatieve kenmerken aanwezig, namelijk superioriteit, de eigenlijke LM is de meest opvallende zijde (*perceptively most salient edge*) van de LM, LM ondersteunt TR (*support*); TR is kleiner dan LM, zodat LM als achtergrond van TR kan worden opgevat. Al deze vijf kenmerken zijn aanwezig in voorbeeld *a*, dat daardoor een goede kandidaat is om de prototypische waarde van *on* te vertegenwoordigen. De andere waarden missen een of meer van de vijf kenmerken. Dat TR hoger is dan LM verdwijnt in alle gevallen, behalve in een van de twee interpretaties van het slak-op-de-bodem voorbeeld.³⁴ Overigens is het niet duidelijk waarom het slakken-voorbeeld een apart geval moet zijn: als de emmer omgekeerd wordt is het zinnetje gelijk aan dat van het boek op de tafel, als de slak aan de onderkant van de bodem zit komt het zinnetje overeen met dat van de vlieg op het plafond.³⁵

Dat *sign on the line* uitgelegd wordt als superieur lijkt me een vergissing: normaal teken je op een liggend vel papier. De superioriteit is gekanteld net als bij het schilderij op de muur, maar in dit geval is de LM een lijn, niet een vlak.³⁶

³³ In *the lamp hangs over the table* is *hangs* natuurlijk *è sospesa* en nooit *pende*. Een lamp is geen veroordeelde misdadiger.

³⁴ Bij het zoeken naar voorbeelden stuitte ik op een website voor natuurkundeleraren waarin het volgende idee gegeven wordt voor wie zijn leerlingen praktijkervaring met het maken van primitieve muziekinstrumenten wil geven: 'Buca il secchio sul fondo e inserisci nel piccolo foro una estremità dello spago che fisserai sul fondo (dall'interno del secchio) con un grosso nodo. Fissa l'altro capo dello spago ad una estremità dell'asta di legno in modo tale che, poggiando l'altra estremità dell'asta sul fondo del secchio (dal lato esterno), la corda risulti sufficientemente tesa da "suonare".' Het Nederlands zou hier zeggen; *aan* de binnenkant/buitenkant van de bodem. In ieder geval zijn er mogelijkheden om de genoemde dubbelzinnigheid op te heffen.

³⁵ Het lijkt of Taylor het hier niet over een dubbelzinnigheid van *on* heeft, maar over een dubbelzinnigheid van het woord *bottom*. Ook als een mens op zijn handen staat komt zijn *bottom* omhoog; de interpretatie van *bottom* houdt rekening met de mens in zijn natuurlijke opgerichte houding.

³⁶ Het Duits onderscheidt hier tussen *an der Wand* en *auf der gepunkteten Linie*.

Taylor merkt op dat het Engels *on* niet kan gebruiken voor [-contact]; in dat geval zijn alleen *over* en *above* mogelijk. 'Italian *sopra/al di sopra* are similar'. Dat wil niet zeggen dat *su* en *sopra* altijd in contrast zijn: *la lampada è sospesa sul tavolo* en *la lampada è sospesa sopra il tavolo* zijn beide mogelijk als er geen contact is. 'Conversely, *sopra* (but not *al di sopra*) may be used even if there is contact'. Zelfs dit is niet waar; zo vond ik in een Italiaanse vertaling van Döblins *Schlachthof*-scène uit *Berlin Alexanderplatz*:

Ma eccola, tutto un torrente rosso-nero, spumeggia il sangue sotto il coltello, al di sopra del braccio del macellaio.

Hier stroomt het bloed uiteraard *over* de arm van de slager, en dat kan niet zonder contact.

De behandeling van *al di sopra* is trouwens inconsequent. Terwijl *all over* wordt gezien als een voorbeeld van het gebruik van *over*, wordt *al di sopra* niet gezien als een voorbeeld van het gebruik van *sopra*. Voor Taylor blijft *al di sopra* toch de Italiaanse vertaling van *above* en dus een apart lexical item.³⁷

Na zijn behandeling van *on/su* gaat Taylor verder met het tegen elkaar afzetten van de Engelse voorzetsels *over* en *above*. *Above* is het tegendeel van *on*: het kenmerk dat *above* definieert is [-contact]. *Over* is neutraal wat betreft het kenmerk [±contact]. Om het verschil tussen *above* en *over* aan te duiden kiest hij het voorbeeld *He lives over/above me* en geeft twee alternatieve verklaringen: 1) *over* heeft een kenmerk [affecting LM],³⁸ dat bij *above* ontbreekt; 2) als de verticale afstand meetbaar is, is *over* uitgesloten.³⁹ Van deze betekenis leidt Taylor de 'covering sense' van *over* af: 'covering is but a special instance of 'affecting''. Van de betekenis [+superiority] leidt hij de *power relation* af (heersen over). Een andere *over*-relatie, die gekenmerkt wordt door een pad (*flying over the Atlantic*), wordt min of meer geponeerd, zonder al te veel discussie over het verband met overige betekenissen. Hiervan wordt afgeleid 1) een krom pad (*he jumped over the wall*); 2) de zogenaamde reflexieve betekenis (term van Brugman): een TR draait om zichzelf heen (*he turned over in bed*); en 3) opnemen van de waarnemer in de formule (*the book 's over there*). Voor *above* geeft Taylor dan nog de 'abstracte' betekenis 'meer dan', die we vinden in *the village is 1000 meters above sea level* (niet **over sea level*), waarvan hij zegt dat in het Italiaans alles kan: de genoemde zin 'can be expressed with *su*, *sopra* or *al di sopra* (although *su* is perhaps more usual)'. Deze bewering wordt onmiddellijk gelogenstraft door Google (06.01. 2010):

Sopra zero	29.900	su zero	0
Sopra lo zero	156.000	sullo zero	51

³⁷ Ik wil best *al di sopra* als apart lexical item erkennen, maar dan moet dat ook voor *all over* gelden.

³⁸ Hiermee wordt bedoeld dat TR en LM psychologisch gezien één eenheid vormen.

³⁹ De beide verklaringen komen op mij over als verschillende formuleringen van hetzelfde kenmerk.

Verder vinden we nog de volgende gegevens:

Voor *boven de zeespiegel*:

sopra il livello del mare	3.820.000
sul livello del mare	17.900.000
al di sopra del livello del mare	57.800

Voor *boven de zestig*:

sopra i sessant'anni	220
al di sopra dei sessant'anni	16.000

En daarnaast vinden we ook nog:

tassare i patrimoni sopra un milione di euro

Er is nog een vervolg in dit artikel waarin *sopra* en *al di sopra* in het verhaal komen, op een hap-snap manier, met allerlei voorbeelden die soms interessant soms discutabel zijn. Ook worden er op nogal willekeurige wijze allerlei afgeleide en metaforische betekenissen besproken. Ik ga daar verder niet op in en ga meteen over naar de conclusie.

In de paragraaf *conclusione* zegt Taylor dat zijn hoofddoel was aan te tonen dat een prototype-benadering relevant is voor contrastief onderzoek. Hij laat dat zien aan de hand van een *meaning chain approach*: het idee dat ieder polyseem woord een kernbetekenis heeft en regels die daarvan andere betekenissen afleiden. Hierbij kunnen de basisbetekenissen verschillen, zoals in *su* en *sopra*, waarbij *sopra* de superioriteit preferereert, en daardoor niet in staat is de beweging over iets weer te geven (voorbeeld: *si abbassò il cappello sugli occhi*/**sopra gli occhi* 'hij liet zijn hoed over zijn ogen zakken'); deze aanpak verklaart dat woorden met eenzelfde basisbetekenis vaak dezelfde afgeleide betekenissen kunnen ontwikkelen. Dit is echter een mogelijkheid, geen noodzaak: talen verschillen in de uitbreidingen die ze toestaan.

Het artikel eindigt onbevredigend. Het gaat uit van *meaning extensions*, maar stelt dat die soms wel optreden, soms niet en soms in de ene taal in een andere richting dan in de andere. Dat gezegd zijnde vraagt hij zich af of deze benadering überhaupt werkt. Zijn open vragen zijn: waarom zijn die verschillen er? Als er geen beperkingen zijn in de manier waarop betekenissen van elkaar afgeleid kunnen worden, moeten we dan niet concluderen dat alles met alles verbonden kan worden? Lakoff heeft gesuggereerd dat misschien het bestaan van alternatieve voorzetsels voor een bepaalde betekenis in een bepaalde taal maakt dat deze zich verschillend ontwikkelen, bijvoorbeeld dat een extensie bij de een een soortgelijke extensie bij de ander blokkeert, of dat een van de vormen een lacune opvult die bij de ander ontstaan is. Maar Taylor's Italiaanse gegevens lijken dit tegen te spreken.

Misschien is de hele gedachte dat taalafhankelijke *meaning chains* theoretisch belangrijk zijn wel onjuist en kan ieder item in elke taal zich op een eigen wijze ontwikkelen. Dat betekent dat ontwikkelingen wel achteraf gemotiveerd kunnen worden, maar nooit voorspelbaar zijn.

Maar wie zei dan dat ze dat waren? Is het enige doel van contrastief onderzoek voorspellingen te kunnen doen? Het lijkt me beter eerst maar eens goede beschrijvingen te leveren, van hele polysemieën en niet selectief. We zien dan wel of er patronen ontstaan.

Achteraf begrijp ik nu waarom ik weinig beginnen kon met dat artikel en toch het gevoel had dat mij het gras voor de voeten weggemaaid was. Aan de ene kant bevat het allerlei interessante gedachten en suggereert het een grote vertrouwdheid met de ontwikkelingen in de prototype-semantiek van die dagen. Aan de andere kant is het uiterst selectief in zijn behandeling van de voorbeelden, is het niet altijd gelukkig in de beweringen over het Italiaans, neemt het in dit domein een parallelle aan tussen de lexicaal items van het Italiaans en het Engels die niet gemotiveerd is, is het niet duidelijk in zijn pleidooi voor een contrastieve benadering en bevat het een vraagstelling die uiteindelijk in twijfel getrokken wordt. Had ik me dat maar eerder gerealiseerd!

Bibliografie

- Alinei, Mario. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- Baldinger, Kurt. *Semantic Theory: Towards a Modern Semantics*. Oxford: Blackwell, 1980.
- Bartsch, Renate. 'Norms, Tolerance, Lexical Change and Context-Dependence of Meaning' *Journal of Pragmatics* 8 (1984): 367-393.
- Boer, Minne G. de. 'Vier benaderingen van woorden', hoofdstuk 2 van *Woordstudies I*. Utrecht: Igitur, 2009.
- _____. 'Su en sopra en de Iberische talen', hoofdstuk 10 van deze bundel.
- Brugman, Claudia. *Story of Over*, MA Thesis. Berkeley: Indiana University Linguistics Club, 1981.
- Calvino, Italo. *Il sentiero dei nidi di ragno*. Torino: Einaudi, 1954 [= SNR].
- Cassola, Carlo. *Ferrovia locale*. Torino, Einaudi: 1968 [=FL].
- Fillmore, Charles J. 'Innocence. A Second Idealization for linguistics' *Proceedings of the Berkeley Linguistic Society* 5 (1979): 63-76.
- Halle, Morris. 'Prolegomena to a Theory of Word-formation' *Linguistic Inquiry* 4 (1973): 3-16.
- Herskovits, Annette. 'On the spatial uses of prepositions in English' *Linguisticae Investigationes* 5 (1981): 303-327.
- _____. *Space and the preposition in English: Regularities and irregularities in a complex domain*, Ph.D. Stanford University, 1982 (University Microfilms International). Revised version: *Language and spatial cognition: An interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- _____. 'Spatial expressions and the plasticity of meaning' in Brygida Rudzka-Ostyn (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988: 271-297.
- Hilty, Gerold. 'Bedeutung als Semstruktur' *Vox Romanica* 30 (1971): 242-263.
- Huizinga, Johan. *Homo ludens*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1938.
- Jackendoff, Ray S. 'Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon' *Language* 51 (1975): 639-671.
- _____. 'Towards an Explanatory Semantic Representation' *Linguistic Inquiry* 7 (1976): 29-57.
- _____. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: The MIT Press, 1983.
- Kubczak, Hartmut. 'Überlegungen zu Wittgensteins Familienähnlichkeiten' *Zeitschrift für romanische Philologie* 98 (1982): 1-19.
- Langacker, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
- Lepschy, Giulio. 'Parole, parole, parole', in Jørn Korzen (ed.). *Lingua, cultura e intercultura*, Copenhagen Studies in Language 31. Copenhagen: Samfundslitteratur Press, 2005: 15-27.
- Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, 1958 [= Cio].
- Niculescu, Alexandru. 'Super dans les langues romanes, Dr. spre "sur", "au-dessus de" et "vers"' *Revue de linguistique* 5 (1960): 219-243.
- Peter, Herbert. *Entstehung und Ausbildung der italienischen Eisenbahnterminologie*. Wien: Braumüller, 1969.
- Pollmann, Thijs. 'Over de betekenis van woorden. Putnams notie stereotypie en de vraag naar het constante in de woordbetekenis' *Tijdschrift voor taalbeheersing* 7 (1985): 108-119.
- Putnam, Hilary. 'The Meaning of Meaning' in Hilary Putnam, *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975: 215-271.
- Radden, Günter. 'Die übertragenen Bedeutungen der englischen Raumpräpositionen', in Günter Radden & René Dirven, (red.). *Kasusgrammatik und Fremdsprachendidaktik = Anglistik und Englischunterricht* 14 (1981): 133-179.
- Reichling, Anton. *Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*. Zwolle: Tjeenk Willink, [1935] 1967.
- Rosch, Eleanor & Carlyn B. Mervis. 'Family Resemblance. Studies in the internal structure of categories' *Cognitive Psychology* 7 (1975): 573-605.

- Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988.
- Scheuermeier, Paul. *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz: eine Sprach- und sachkundliche Darstellung häuslichen Lebens und ländlicher Geräte*. Erlenbach-Zürich: Rentsch, 1943.
- Smith, Edward E. & Douglas L. Medin. *Categories and Concepts*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1981.
- Taylor, John. 'Contrasting Prepositional Categories: English and Italian', in Brygida Rudzka-Ostyn (ed.). *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1988: 299-326.
- _____. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Tomasi di Lampedusa, Giuseppe. *Il gattopardo*. Milano: Feltrinelli, 1958 [=Ga], geciteerd uit de pocketeditie UE 416.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, [1953] 1971.